

SİBEL ZANDI-SAYEK • Osmanlı İzmir'i

SIBEL ZANDI-SAYEK College of William and Mary'de Sanat Tarihi Bölümü'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Modern mimarlık, şehircilik tarihi ve teorisinin yanı sıra kamusal alan, kentsel miras, kültürel bellek gibi konularda dersler vermektedir.

Ottoman Izmir. The Rise of a Cosmopolitan Port, 1840-1880

© 2012 Regents of the University of Minnesota

Bu kitabın yayın hakları University of Minnesota Press'ten alınmıştır.

İletişim Yayınları 3381 • Tarih Dizisi 181

ISBN-13: 978-975-05-3604-5

© 2024 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1. Baskı 2024, İstanbul

EDITÖR Melike Işık Durmaz

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI İzmir Limanı, Rubellin Père & Fils, 1880

(Suna ve İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri

Araştırma Enstitüsü'nün izniyle)

UYGULAMA Hüsni Abbas

DÜZELTİ Begüm Hazar Keleş

DİZİN Mehmet Atala

BASKI Ayhan Matbaası • SERTİFİKA NO. 44871

Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul

Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CILT Güven Mücellit • SERTİFİKA NO. 45003

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları • SERTİFİKA NO. 40387

Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,

Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

SİBEL ZANDI-SAYEK

Osmanlı İzmir'i

Çokuluslu Bir Limanın Yükselişİ

(1840-1880)

Ottoman İzmir

The Rise of a Cosmopolitan Port, 1840-1880

ÇEVİREN *Gül Tunçer*

Alin ve Remon'a...

İÇİNDEKİLER

YAZARIN NOTU	9
--------------------	---

GİRİŞ

DEĞİŞEN BİR DÜNYA	19
Arada kalmış bir kent	31
19. yüzyıl ortalarında, yeniden yapılaşan bir liman	49

BİRİNCİ BÖLÜM

YURTTAŞLIĞI TANIMLAMAK

<i>Mülkiyet, Vergilendirme ve Egemenlik</i>	81
Hukuki çoğulculuk	87
Mülkiyet ve çapraşık hukuk alanları	92
Koşut mahkemeler, muğlak kimlikler	99
Mülkiyet hakları ve yurttaşlık	109
Vergilendirme ve yurttaşlık	115

İKİNCİ BÖLÜM

SOKAKLARI DÜZENLEMEK

<i>Kamusal Alan ve Kentsel Yönetişim</i>	129
Kentsel kaygılar: Yangınlar, salgınlar ve eşkıyalık	134
Bir belediye aygıtının oluşturulması	151
Reform hedefi olarak sokaklar	167

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KIYI ŞERİDİNİ ŞEKİLLENDİRMEK

<i>Kamu İşleri ve Kamu Yararı</i>	187
Eski kıyı siyaseti.....	193
Kamu yararını tartışmak.....	201
Kıyının biçimlendirilmesi.....	209
Sürtüşme alanları.....	219

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

CEMAATİ SERGİLEMEK

<i>Ritüeller ve Kimlik</i>	231
Çoğul bir kentin bayram döngüleri.....	236
Uluslararası bir Katolik cemaati oluşturmak.....	244
Dinî ritüeller ve devlet gösterileri.....	257
Diplomasinin hassas dansı.....	264
Modern devletin resmî düzeni.....	271

SONSÖZ

İZMİR'DEN BAKIŞ	281
KAYNAKÇA	293
DİZİN	321

YAZARIN NOTU

Bu kitaptaki haritalar tarihsel rehberler olarak tasarlanmıştır. Metni önceleyen üçü, okuyucuların kendilerini İzmir'in mekânsal ve zamansal düzeninde yönlendirebilmesini amaçlamaktadır. Harita 1, şehrin 1830'ların ortalarındaki halini göstermektedir ve şehri, etrafını çevreleyen ve bölümlerde bahsi geçen yerleşkelere göre konumlandırmıştır. Harita 2 ve 3 ise, şehrin 1850 ve 1870'lerde yaşadığı olağanüstü genişlemenin görüntülerini sunmaktadır ve bölümlerde yer alan yakın plan haritalar için anahtar görevi görmektedir.

Kitap boyunca yaptığım ek açıklamaları, yeni çizilmiş haritalar yerine tarihî haritalar üzerinde yaptım. Diğer belgeler gibi tarihî haritalar da onları tasarlayan grupların zihin dünyasına açılan bir penceredir. Haritalar, onların kentsel genişleme sınırlarını, yapılarını ve mekânsal dokusunu nasıl anladıklarını; şehirdeki değişimleri nasıl öncelikleştirdiklerini ve sürekli devinen çevrelerini nasıl anlamlandırdıklarını ortaya koyar. Bu kitabın esas amacı, bu farklı sesleri ve deneyimleri ortaya çıkarmaktır. Aksi belirtilmedikçe, haritalardaki ve şekillerdeki tüm ek açıklamalar bana aittir.

İzmir'in akışkan, çokdilli karakterinin önemli bir kanıtı yerel sakinlerin aynı mekânları farklı isimlerle adlandırmalarıydı.

Aynı adın dilsel çeşitlemeleri (örneğin Fassolah, Fassula, Fasulya gibi) veya tamamen farklı kökenden gelen isimleri (Frenk Caddesi ve Sultaniye Caddesi gibi) 20. yüzyıla kadar birlikte kullanılırdı. Kent, standart bir isimlendirme yerine İzmir, Ismeer, Smyrna, Smirni veya Smyrne gibi çok çeşitli isimlerle tanınırdı. Kolaylık ve tutarlılık sağlamak amacıyla, kitap boyunca, kentin hem günümüzde uluslararası düzeyde hem de Osmanlı kayıtlarında resmî olarak anıldığı şekliyle İzmir'i kullandım. Alıntılanan metinlerde ise, tüm kent ve yer isimlerini orijinal kaynaktan gördükleri gibi korudum.

Ana metindeki tarihler miladi takvime göre verilmiştir. Hicri (H) veya Osmanlı Malî/Rumî (M) takvime göre tarihler, sadece orijinal belgede bulunmaları durumunda, alıntılarda belirtilmiştir.

DEĞİŞEN BİR DÜNYA

19. yüzyılın ortalarında Doğu Akdeniz'in Anadolu'ya açılan kapısı olarak bilinen Osmanlı İzmir limanı, muazzam bir fiziksel değişimin çalkantılarını yaşamaktaydı. Uluslararası buharlı gemi trafiğine göre donatılmış modern bir liman ve kenti zengin iç bölgelere bağlayan demiryolu hatları, ticari faaliyetin hem niteliğini hem de hacmini önemli ölçüde değiştirmişti. Farklı etnik, dinsel ve ulusal topluluklara ev sahipliği yapmış bu şehre, 1840 ile 1880'li yıllar arasında yeni göçmenler, mevsimlik işçiler ve geçici denizciler akın ederek nüfusu ikiye katlamış ve iki yüz bine ulaştırmıştı.¹ Bankalar, posta hizmetleri, sigorta şirketleri, aracı kurumlar, ticari sandıklama ve toptan eşya depoları, manifaturacılar, oteller, tüccar kulüpleri, tiyatrolar, kafeler, matbaalar ve benzeri modern kurumlar köklü bir ekonomik ve kültürel canlanmanın imgeleri olarak kent içinde belir-meye başlamıştı. Kentin çeperlerinde alelacele inşa edilmiş işçi mahalleleri oluşurken, banliyölerde yeni servet sahiplerini barındıran bahçeli büyük villalar ortaya çıkmaktaydı. Cazip ya-

1 1840'lara ait nüfus sayım tahminleri için bkz. Kütükoğlu, "İzmir Şehri Nüfusu Üzerine Bazı Tespitler"; 1881-1882 Osmanlı nüfus sayımı verileri için bkz. Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914*, s. 122-123. Nüfus tahminlerini aşağıdaki 44-45 numaralı notlarda tartışıyorum.

pılardan oluşan iki mil uzunluğundaki sahil şeridi hem şehre yeni bir çehre hem de farklı sınıflardan, dinlerden ve uluslardan insanları bir araya getirebilen modern bir mekân türü sunmaktaydı. Genişletilen ve onarılan kiliseler, camiler, sinagoglar, okullar, hastaneler ve benzeri cemaat kurumları ise, yükselen hamî sınıfının zenginliğini sergilemekteydi. Aynı zamanda, yeni inşa edilen hükümet binaları ve körfeze nazır heybetli bir askerî kışla, Osmanlı Devleti'nin bürokratik genişlemesini gözler önüne sermekteydi.

Bu değişim ortamında, kentin idari ve yasal mekanizmaları da reform ve müzakere yoluyla düzenlenip şehrin tarihsel işleyiş biçimini derinden dönüştürdü. Modern şehir yönetimi, önceleri yerel halk tarafından müstakil olarak ele alınan kentsel hizmetleri yeniden oluşturup pekiştirmeye çalıştı. Modern kentsel altyapı, bina yönetmelikleri, sıhhi talimatnameler ve benzeri nizamnameler, geçmişte çeşitli, belirsiz ve tesadüfi düzenlemelerle şekillendirilmiş bir kente özel veya kamusal, güvenli veya tehlikeli, sıhhi veya gayrisıhhi gibi mutlak ve ayırım gözetmeyen uygulamalar tahmil etti. Emlak, vergilendirme ve yurttaşlıkla ilgili yeni standartlaştırılmış yasalar, evvelce kişisel statüye göre tanımlanan, ikamet ve ticaret hakları bahşeden yerleşik hükümlerle çelişiyordu. Sonuç olarak yeni yasalarla kentsel yönetime katılım biçimleri tekrar yapılandırılmaya başladı. Daha önce pek benzeri yaşanmamış bu değişim süreci muğlak ve çekişmeliydi; düzensiz bir şekilde ilerleyip devamlı değişiklik gerektirmekteydi.

Şehrin çeşitli aktörleri –yerel tüccarlar, yabancı konsoloslar, Osmanlı devlet memurları– hızla değişen şehirlerindeki konularına sıkı sıkıya tutunmaya çalışırken, kentsel gelişmelere de önyak olmaya çalıştılar. Bunun için de muhtelif yöntemler kullandılar. İnsan, mal, emtia ve fikir akışının yoğun olduğu uluslararası bir limanda yaşamaları sayesinde, farklı bölgelerdeki ve yerel sınırlarının çok ötesindeki değişikliklerden haberdardılar. Dahası, çoğul etnik yapılı, çokdinli ve çokdilli bir kurumsal yapıda ikamet etmenin getirdiği, cemaat ve benzeri sınırları gereğinde aşabilme ve müşterek çıkarlar doğrultu-

sunda ortaklıklar oluşturma konusunda oldukça deneyimliy-
diler. Hem Avrupa'yla hem de yerel düzeydeki ticari faaliye-
ti yürütmekte yetkin olan işadamları ve tüccarlar, bazen işle-
ri kendi lehlerine çevirebilme ve hatta hükümet önlemlerini ve
uluslararası faaliyetleri bozma veya yönlendirebilme olanakla-
rına sahipti. Bu kimseler özel amaçlı geçici komiteler, dilekçe-
ler, imza kampanyaları veya Osmanlı Devleti ve yabancı hükü-
metlerle olan diğer etkileşim yöntemleri aracılığıyla baskı uy-
gulayabiliyorlardı. Ayrıca imparatorluğun yeni kurulan gazete-
lerinde yazılar ve çeşitli dillerde kitapçıklar yayımlayarak ken-
di çıkarlarını öne çıkaran ve eşitlik, ilerleme ve adalet gibi çağ-
daş argümanları kullanan yeni sivil tartışma platformları oluş-
turdular. İlaveten etnik-dinî toplumsal kaygıların Osmanlı si-
yaset ve kültürünün ana sahnesine taşındığı bir dönemde, yerel
topluluklar mevcut dinî bayram ve kamusal etkinlik gibi kolektif
ifade biçimlerini, oluşmakta olan ulus ve kimlik fikirleriyle
uyuşturmak için yeniden yapılandırıdılar. 1852'de, üç yıl için-
de İzmir'i ikinci kez ziyaret eden Fransız parlamenter Charles
Rolland, kenti "alışılmadık" bir galeyan durumunda bulmuştu:
"Yüzyıllardır yangınlardan başka bir çalkalanma görmeyen bu
şehir, tartışmalar ve deneyimler meydanına dönüşmekte... Geç-
miş ve gelecek, islahatçılar ve muhafazakârlar çatışıyor ve tüm
eş-dostların arasında, Türk ya da Hıristiyan, bir heyecan, hatta
konuşmada bir haşinlik seziyorum" diye yazmıştı.²

Bu kitabın amacı, 19. yüzyılın ortalarında yoğunlaşan hızlı
değişim döneminde, İzmir'deki yapıli çevreyi, çeşitli yerel aktör-
lerin kentsel politika ve uygulamaları şekillendirmek ve görece
etki ve konumlarını korumak için mücadele ettiği bir alan ola-
rak öne çıkarmaktır. Kitap kabaca 1840'lardan 1880'lere kadar
uzanmaktadır. Bu biçimlendirici dönemde, bazıları daha önce
başlayan ve bazıları 1880'lerin ötesinde devam eden dönüşüm-
ler, hem imparatorluk içinde hem de dışında birçok alanda ger-
çekleşmiştir. Toplumun geniş bir yelpazesinin, Müslümanların
ve gayrimüslimlerin, Osmanlı tebaasının ve yabancıların, yeni
gelenlerin ve uzun süreli sakinlerin, tüccarların, yatırımcıların,

2 Rolland, *La Turquie contemporaine*, s. 78.

memurların ve basın muhabirlerinin kentsel alanın yeniden düzenlenmesine nasıl katıldıklarını göstermektedir. Bu süreçte ittifaklar kurulmuş, direniş gösterilmiş ve çıkarlar müzakere edilmiştir. İnsanlar, kentsel çevreleriyle ilgili sorunları çözmek için yöntemler geliştirirken, kimliklerinin belirli yönlerini de ortaya çıkarmışlardır; kentle ve aynı kentsel bölgeyi paylaştıkları kişilerle olan ilişkilerini tanımlayıp seçimler yapmışlardır. Sonuçta mevcut kurumları genişletip esneterek, yeni siyasi katılım biçimleri tanımlayarak ve sosyal güç ile otoritenin sınırlarını sarsıp yeniden yapılandırarak, kentsel alanın ve siyasetin birbirinden ayrılmazlığını ortaya koymuşlardır.³

İzmir, kentsel alan, kurumsal pratikler ve yurttaşlık kültürünün karmaşık ilişkisini çoğul bir etnik yapıda ve çokuluslu imparatorluk devleti bağlamında araştırmak için mükemmel bir örnek sunmaktadır. Elverişli limanı ve Anadolu ile Akdeniz arasındaki kavşak konumunun yanı sıra İzmir, zenginliğini karışık fakat olağanüstü dinamik iktidar yapılarına borçluydu. Osmanlı Rumları, Müslümanlar, Ermeniler ve Yahudiler ile şehri en azından 17. yüzyıldan itibaren evleri belleyen Venedikli, Fransız, Hollandalı ve İngiliz tüccarlar müstakil topluluklar olarak yan yana bulunuyordu. Çeşitliliğe dayanan Osmanlı toplumsal düzeni, bu toplulukların kimliklerini ve bu kimliklerle ilişkili farklı geleneksel hak, yükümlülük ve ayrıcalıklarını korumalarına izin veriyordu. Bu nedenle, Akdeniz'in dört bir yanından ve iç bölgelerden gelen göçmen ve tüccarlar kentin sunduğu refahın cazibesine kapılarak, asimile olmak zorunda kalmadan uzun süre aynı coğrafyayı paylaştılar, iç içe yaşa-

---

3 Çeşitli alanlardaki çalışmalar, ilk olarak Agnew ve Duncan gibi coğrafyacı ve sosyologlar tarafından kuramlaştırılan, mekânsal biçimler ile sosyal yaşamın ayrılmazlığı üzerine inşa edilmiştir. Bkz. Agnew ve Duncan, *Power of Place*; Gottdiener, *Social Production of Urban Space*; Gregory ve Urry, *Social Relations and Spatial Structures*; Jackson, *Maps of Meaning*; Lefebvre, *Production of Space*; Soja, *Postmodern Geographies*. Disiplinlerarası kültürel peyzaj çalışmalarını alanında, bilim insanları bu kavramsal çerçeveyi yapıcı çevreye daha yakından bakmak için kullanmışlardır. Bkz. Dear ve Wolch, *Power of Geography*; Groth ve Bressi, *Understanding Ordinary Landscapes*; Hayden, *Power of Place*; Low, *On the Plaza*; Upton, "The City as Material Culture"; Zukin, *Landscapes of Power*.

dılar. İzmir’de beraberce, farklılıkların damgasını taşıyan fakat aynı zamanda karşılıklı bağımlılık, değiş tokuş ve girişimlerin yaratıcı biçimlerine elverişli, kendine özgü çokdilli bir yerleşim alanı oluşturdular. Aralarında Avrupalı konsolosların, Osmanlı taşra teşkilatından memurların, cemaat önderleri ve eşraf gibi kentin ileri gelenlerinin olduğu çeşitli güç ve iktidar sahipleri, menfaat bekledikleri ancak asla tam kontrol sahibi olamadıkları İzmir’e hem dayanışmacı hem de rekabetçi, canlı bir siyasi ortam kazandırdılar. Haliyle, gündelik mekânlar ve etkileşimler aracılığıyla her tür dengeleyici eylemi gerektiren bu *modus vivendi* [yaşam tarzı], İzmir’i kentsel değişim süreçlerini anlamak için daha da aydınlatıcı hale getirmektedir.

19. yüzyılın ortalarında İzmir’i özellikle büyüleyici kılan şey, kent modernleşmesinin dinamiklerine ve bu dinamiklerin geçici, değişken ve çatışmalı niteliğine açılan bir pencere olmasıydı. Başlangıçta bürokratlar tarafından yönlendirilen Osmanlı reformları –Gülhane Hatt-ı Hümayunu (1839) ile başlayan ve Islahat Hatt-ı Hümayunu (1856) ile devam eden Tanzimat-ı Hayriye– kısmi, kararsız, uzlaşmalara dayalı ve düzensiz biçimde hayata geçiriliyordu. Herkese eşit şekilde uygulanması gereken kurallar, standartlaştırılmış yargı yetkileri ve modern devlet kurumları gibi birçok yenilik söz konusuydu, ancak bunlar mevcut uygulamaları kategorik olarak ortadan kaldırmamıştı. Bunun yerine, tutarsız ve birbiriyle ancak kısmen örtüşen yasalar ve yönetim rejimleri bir arada var olmaya başlamış ve rekabet içine girmiş, hem çatışmalar hem de daha fazla kurumsal müzakere yapılması yönünde baskılar yaratarak, insanların fırsatçı biçimde fayda sağlama arzularına kapı aralamıştı. Aynı zamanda, bu gelişmelerin yaşandığı dünya tarihi de kararsız ve istikrarsızdı. Eric Hobsbawm’ın dediği gibi, hangi ulusun devletleşeceği ve ulus olmayan devletlerden hangilerinin egemen ulus-devletler olarak tanınacağı sorusu henüz çözüme kavuşmamıştı.⁴ Küresel jeopolitik denge ve hizalanmalar da, imparatorluğun bu dengeler içindeki yeri gibi değişti. Osmanlı reformlarının başlatılması ise, imparatorluğun toprak bütün-

4 Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1780*, s. 23.